

Dinamica valorilor sociale

Petru Iluț

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Articolul se focalizează asupra raportului dintre valorile individuale și cele sociale, dar mai ales asupra celui dintre universal și local. Autorul operează cu ideea ireversibilității axiologice a lui R. Boudon și o adaugă pe cea proprie de negentropie axiologică. Se discută din aceste perspective câteva probleme teoretico-metodologice cu privire la valorile postmaterialiste, inclusiv tendințele pentru societatea românească.

În literatura de specialitate se aplică și în domeniul axiologicului un tratament al valorilor la nivel micro, individual (psihologic), și la cel macro, adică sociologic sau – cu sublinierea comparativist-interculturală – antropologic. Apare clar însă că o atare separare este mai degrabă de accent și perspectivă, fiindcă niciodată nivelul macro nu există în afara indivizilor și a microgrupurilor, după cum interiorizarea valorilor presupune un cadru axiologic supraindividual. Problema este aici însă că valorile sunt împărțite, la modul planetar și în diferite societăți umane apărând configurații de consensuri axiologice. Există, altfel spus – detectabile nu numai prin anchete și sondaje –, fenomene de masă, tendința statistică de a urma anumite trasee valorice, de unde caracterul macrosocial. În acest sens, foarte des apare utilizată expresia „valori sociale”.

Din respectiva perspectivă, următoarele constatări par a fi mai importante.

A. Datorită unui complex de cauze, printre care avansul tehnologic și al mijloacelor de comunicare în masă sunt determinante, valorile sociale se schimbă de-a

lungul istoriei. Masificarea mijloacelor contraceptive, vârsta mai înaintată la căsătorie și alți factori structurali și ideologici au făcut, de pildă, ca în societatea modernă „virginitatea” să nu mai aibă aceeași valoare. La fel, în epoca postmodernă, valorile de împlinire personală (o libertate mai mare în exercitarea profesiei, relațiile intime, loisirul etc.) primesc o pondere sporită, în detrimentul celor strict moderniste (salariu mare, carieră de succes, consum ostentativ), așa cum arată R. Inglehart (1999).

Privitor la schimbarea valorilor sociale (larg împărțite), sunt de reținut trei idei mai semnificative: 1. Între sistemul valoric al unei societăți și celelalte componente – inclusiv aceea foarte pragmatică a dezvoltării economice – subzistă un circuit causal. Astfel, chiar dacă nu la modul punctual, teza weberiană a genezei capitalismului prin valorile eticii protestante este de luat în seamă, după cum valorile postmoderniste apar doar de la un nivel al siguranței economice (Inglehart, 1999), fiind întâlnite mult mai frecvent în țările cu economii înalt funcționale. În același timp însă, practicarea lor are efecte pe planul vieții economice, cum ar fi dezvoltarea turismului

sau a serviciilor legate de imaginea corpului (fitness); 2. În cazul valorilor, considerate ca principii generale despre dezirabil, schimbările nu înseamnă atât inovații axiologice (aparitia unor valori total noi), cât restructurări în importanța acordată acestora și a numărului de aderenți, a consensului realizat. Valorile postmoderniste tocmai invocate constituie un exemplu în acest sens: cultivarea propriului corp și spirit, împlinirea sufletească prin relațiile intime sunt prezente pe tot parcursul istoriei, dar nu în toate etapele ei la aceeași intensitate și nu la atât de mulți indivizi; 3. În ciuda diversității sistemelor de valori în timp și spațiu, transformarea la scară socială nu se face aleatoriu. Există un set de valori și norme generale spre care tind oamenii, putem vorbi, altfel spus, în expresia lui R. Boudon, de o ireversibilitate axiologică (1995), idee ce va fi analizată mai în detaliu în cele ce urmează.

B. Principiul fundamental al analizelor axiologice este pluralismul valoric, în sensul că, prin esența lor, valorile sunt ireductibile una la alta și nu poți stabili la modul logic o ierarhie a importanței lor. Nu se poate argumenta rațional că „adevărul” e mai important decât „libertatea” sau invers. Este o altă problemă însă – în regim individual sau grupal, asemenea ierarhii există, atestate prin cercetări empirice.

Or, tocmai constatarea că există o diversitate de orientări valorice, de credințe despre ce e demn de urmat în viață la nivel macro-social, unele foarte diferite de cultura euro-americană, a pus în discuție nu doar faptul că nu putem vorbi de un monism valoric (o singură valoare dominantă), ci și acela al existenței unui model unic al pluralismului valoric, în particular cel european. Venind în contact cu o varietate de modele de conviețuire și de principii morale la alte popoare, antropologii culturali, ca o reacție la înfumurarea euroamericană de a considera

aceste populații „primitive”, au elaborat teoria relativismului cultural. În esență, ea spune că nu avem nici un motiv de a aprecia o cultură ca fiind superioară alteia, un mod de viață axiologic mai îndreptățit față de altul. Relativismul cultural, întemeiat, de altfel, pe producții filosofice tot de sorginte europeană de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, a fost nu doar un răspuns intelectual și umanist la adresa europocentrismului, ci a oricărui gen de *ethnocentrism*.

Promovată în anii '50-'60, această paradigmă constituie baza teoretică a multiculturalismului de azi. Deși relativismul cultural nu se reduce la relativismul moral, el îl include și pe acesta din urmă. Or, este evident că a admite legitimitatea oricăror valori și norme de conduită este autodestructiv social. Cu alte cuvinte, dacă e justificat să considerăm că un dans filipinez e tot atât de frumos (și valoros) ca un ceardaș sau o horă, oare e la fel de justificat să spunem că nu putem noi decide dacă sacrificiile umane, practicate la atâtea triburi, sunt bune sau rele? Ori, dacă noi constatăm că femeilor din anumite țări nu li se permite să meargă la școală, să declarăm pur și simplu că asta e cultura lor?

Nu e întâmplător că relativismul cultural a venit în coliziune cu *Drepturile Omului*. Dezbaterea teoretică relativism-universalism (drepturile fundamentale ale omului) e destul de subtilă și cele două poziții nu trebuie simplificate, dar, așa cum încearcă să demonstreze R. Boudon (1995), există argumente că în viața socială raționalist-pragmatică (atingerea cât mai economice a intereselor individuale sau de grup), cognitivă (consistența logică luând în calcul parametrii situaționali și consecințele acțiunii) și raționalist-axiologică (fundarea acțiunii pe ceea ce e just și injust, bun și rău etc.) pot să coincidă. Ele converg atunci când, de exemplu, judecăm dacă „curățenia” e preferată „murdăriei”, „libertatea” –

„constrângerii”, „educația” – „lipsei de educație”, „violența” – „nonviolenței”. Deși omenirea nu urmează un traseu liniar înspre un asemenea nucleu valoric, pe termen lung se instalează un proces istoric ireversibil, de atingere a lui. Este ceea ce sociologul francez numește „ireversibilitate axiologică”. Admiterea unor valori generale uneori universale nu presupune respingerea multiculturalismului, dimpotrivă, diversitatea culturală e considerată o valoare în sine. Un lucru este însă să promovăm o diversitate de stiluri muzicale, de îmbrăcăminte, de limbă și altceva să relativizăm între molestarea copiilor și aplicarea metodelor educative pozitive.

C. Una dintre problemele fundamentale legate de statutul valorilor în viața socială este în ce măsură devin ele operante în comportamentele concrete. Specialiștii în domeniu admit că, într-o formă sau alta, ele se regăsesc în conduitele individuale sau grupale. Psihologii sociali insistă că mai ales prin intermediul atitudinilor dintre elementele spațiului axiologic individual, atitudinea fiind cea mai apropiată de comportament, de unde și vasta literatură dedicată acestui subiect. Totuși, în psihologia socială există și cercetări care au legat direct comportamentul și modificarea lui de orientarea axiologică personală, remarcabile fiind pe această linie studiile lui M. Roakeach (1979), inclusiv unele privind aspecte foarte specifice, cum ar fi renunțarea la fumat prin inducerea unor schimbări în sistemul de valori și credențe. Pentru sociologi, conceptul-cheie axiologic strâns relaționat cu manifestările comportamentale este cel de normă, multă vreme valorile fiind total neglijate. Antropologii culturali, în schimb – analizând îndeobște societățile mai simple și uniformizate –, au mizat mult pe „valorile dominante” ale unui context comunitar (încrustat în „personalitatea de bază”) pentru explicarea acțiunilor sociale. Merită reținută în acest sens distincția operată de

R. Linton (1968) între modelul ideal al unei culturi, concepția despre cum ar trebui să fie și să se comporte membrii ei, și modelul real – cum se comportă ei în realitate. Antropologul american spune că în fiecare cultură există o distanță între cele două, ceea ce până la un punct e firesc, însă atunci când distanța este prea mare, modelul ideal pierde din credibilitate și, prin urmare, din eficiența acțională.

D. Distincția dintre „cum ar trebui” sau „cum ar fi bine să fie” și „cum este cu adevărat în realitate” e crucială metodologic, fiindcă, prin instrumentele de cercetare ce se bazează pe autodescrieri, noi accedem, în fapt, la „ceea ce ar trebui”, la dezirabil. Acest lucru se întâmplă într-o măsură considerabilă nu doar când întrebăm oamenii „ce cred”, ci și „ce fac”, întrucât există tendința mai mult sau mai puțin conștientă de a se descrie într-o lumină favorabilă. Pe de altă parte, constatarea – chiar prin observație sau alte metode mai „obiective” – a unui consens comportamental ridicat nu înseamnă neapărat că el se datorează unor valori comune împărtășite, unor principii axiologice ferme. Intereze prozaice, uneori meschine din punct de vedere moral, în interacțiunile cu parametrii restrictivi ai situațiilor pot la fel de bine explica similaritățile comportamentale. În tot cazul, actualmente crește numărul vocilor experților care recomandă ca în studiul valorilor și al transpunerilor pe planul acțiunilor efective să se nuanțeze strategia metodologică. P. Smith și S. Schwartz (1997) propun, de exemplu, ca în clasicele chestionare sau inventare, chiar și în cele mai rigurose elaborate – cum sunt, de pildă, cele ale lui M. Roakeach (1973) și R. Inglehart (1997) –, să se introducă itemi care vizează părerea respondenților despre cum semenii lor practică în mod concret crezurile valorice.

În această ordine de idei, ocupându-ne de problematica valorilor la tânăra generație, am utilizat o strategie complexă, care includea și perspectiva „din interior” (emică) a subiecților investigați, însă luându-i în considerare pe unii experți – studenți din anii mari de la secțiile de științe sociale –, care se pronunțau asupra profilului axiologic al altor categorii de tineri (preadolescenți, liceeni și muncitori), deci perspectiva din exterior („etică”). Am considerat că asemenea abordări pot servi ca repere metodologice și în investigația concretă a fenomenului pe care l-am numit „negentropie axiologică”, adică măsura în care datul axiologic al indivizilor și colectivităților rezistă presiunilor entropice ale mediului înconjurător, ale evenimentelor istorice, ale întâlnirii dintre culturi, argumentând importanța distincției dintre situații-limită și situații obișnuite în înțelegerea respectivelor fenomene (vezi pe larg Iluț, 1985, 1995). De asemenea, examinând comparativ diferite teorii și concepte referitoare la domeniul axiologicului, am pus în evidență aplicabilitatea echivalențelor enunțiale (Iluț, 1984). Adică, dacă un oarecare coeficient de confuzie în respectivul limbaj este cauzat de faptul că autorii desemnează prin aceleași cuvinte lucruri relativ diferite, este constatabil și fenomenul invers: prin expresii deosebite ce vizează conținuturi identice, mergând de la simple sinonimii („valoric”, „axiologic”), trecând prin sintagme și enunțuri („atitudini față de valori”, „valori interiorizate”, „scara individuală de valori”, „filtrajul personal al valorilor”) și ajungând la nexuri propoziționale echivalente. Evident, afirmația are o valabilitate generală pentru dinamica științei și filosofiei, dar în perimetrul cercetării valorilor ea are o acoperire sporită. Probabil și pentru că lipsa de date ferme și teorii coerente se vrea compensată prin diversitatea stilistică, sugerând astfel un avans (iluzoriu) în

cunoaștere. Deși nici aceasta nu stă la îndemâna oricui, e mult mai ușor a crea expresii decât teorii sau chiar idei. Pe de altă parte, noi termeni sau noi asocieri de termeni pot avea, prin concizia și sugestivitatea lor, efecte epistemice considerabile.

Să remarcăm apoi că, având în vedere explicația plurinivelară (socioculturală, psihologică, biopsihologică, genetică și funcțională etc.), teorii axiologice care în intenții se vor concurențiale sunt, în cea mai mare parte, nu numai posibil, ci și necesar complementare. Și, de altfel, prin multe dimensiuni, respectivele teorii sau paradigme se prezintă și ca interșanjabile, echivalente. Dacă valorile sunt utile (paradigma utilitarismului), ele sunt, evident, și funcționale (paradigma funcționalistă). Tot așa, faptul că se nasc dintr-un contract social (teoria contractualistă) înseamnă că sunt funcționale și utile.

În final, să punem în relief două idei subînținse în studiul de față, dar nu suficient de explicite: 1. Problematika valorilor, ca principii înalte de coordonare a vieții, a devenit pregnantă în prezent în științele socioumane, în particular în psihosociologie, pentru că în epoca postmodernă oamenii înșiși, la scară statistică și în primul rând în cultura euroamericană, se conduc în mai mare măsură potrivit unor asemenea crezuri. Numeroase cercetări de psihologie socială arată cum accentul s-a deplasat de la nevoile instrumentale la cele expresive și de la sinele instituțional la cel intim, spontan, lucru recunoscut implicit și într-o recentă carte de psihologie comparativist-cognitivă (Mynatt, Doherty, 2002). Or, aceste constatări venite din câmpul psihologiei și psihologiei sociale sunt aproape în raport de echivalențe enunțiale cu ceea ce R. Inglehart și alți autori numesc *valori postmaterialiste* sau de *împlinire personală*; 2. Există o serie de argumente consensuale extrase atât din studii sistematice, din experiența cotidiană, cât și din

situațiile și episoadele sociopolitice internaționale că nu doar la nivel individual, ci și micro- și macrogrupul ponderea nevoilor expresive și valorilor postmaterialiste de împlinire personală e diferită. Variabilitatea e notabilă și uneori radicală, nu atât pe planul aspirațional, ci pe cel al traducerii axiologicului în comportamente efective. Practicarea unor asemenea principii de viață este strâns condiționată – deși nu în mod necesar – de siguranța economică. Ceea ce face ca în interiorul societăților să existe mari discrepanțe între clase și grupuri sociale și din punctul de vedere al axiologicului postmodern, dar ca tendință statistică și între țări pe ansamblu. Admițând un

continuum de la „foarte puțin practicate” la „foarte mult”, țara noastră s-ar plasa undeva pe la mijloc, așa cum sugerează, de altfel, și datele obținute în anchete internaționale (Inglehart, 1997). Situată între Occident și Orient ca mentalitate, având deci atuul unui echilibru între colectivismul apăsător și individualismul exacerbant (vezi Iluț, 2001) și începând să se stabilizeze într-o economie de siguranță, sunt semne că societatea românească se îndreaptă înspre practicarea în mai mare măsură a valorilor postmaterialiste, tot mai mulți membri ai ei profesând nevoile expresive și preocuparea față de împlinirea de sine.

Bibliografie

- Boudon, R. (1995). *Le just et le vrai*. Paris : Fayard.
- Iluț, P. (1984). Problematizări și explicitări epistemologice în abordarea axiologiului. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Seria Philosophia*.
- Iluț, P. (1995). *Structurile axiologice din perspectivă psihosocială*. București : Editura Didactică și Pedagogică.
- Iluț, P. (2001). *Sinele și cunoașterea lui*. Iași : Editura Polirom.
- Inglehart, R. (1999). Trust, well-being and democracy. În M. Warren (ed.). *Democracy and Trust*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernisation and postmodernisation. Cultural, Economical and Political Change in 43 Societies*. New York : Princeton, NJ : Princeton University Press.
- Linton, R. (1968). *Fundamentul cultural al personalității*. București : Editura Științifică.
- Mynatt, C. și Doherty, M. (2002). *Understanding Human Behavior*. Boston : Allyn and Bacon.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York : Free Press.
- Rokeach, M. (1979). *Understanding Human Values*. New York : Free Press.
- Smith, P. și Schwartz, S. (1997). Values. În J.W. Berry, M. H. Segall și C. Kagitcibasi (eds.). *Handbook of Cross-Cultural Psychology* (vol. 3). Boston : Allyn and Bacon.

Abstract

The article focuses on the tension between individual and social values, and especially between their local and universal condition. The author shares R. Boudon's idea of axiological irreversibility and add a personal one, that of axiological negentropy. In this perspective it discussed some problems concerning the trends of postmaterialist values, including the Romanian situation.

Primit la redacție : noiembrie 2003